

Розділ 6

КОНФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ПАРАМЕТРІВ

КОНФЕСІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ІНДИКАЦІЯ ПАРАМЕТРІВ КОНФІГУРАЦІЇ

Серед розмаїтої низки елементів структури соціуму релігію відносять, як правило, до розряду найінертніших його ланок. Тим не менше, внаслідок подібної характеристики вона не перетворюється на абсолютно «омертвілу» суспільну потугу. Її роль, місце, зв'язки з різними підсистемами суспільства виглядають не статичними, раз і назавжди даними, на чому намагаються наголошувати окремі представники богословської думки, а доволі динамічними, тобто такими, що постійно змінюються у часі й просторі. Отже, ключовий принцип діалектики - про мінливість усього сущого, - сформульований ще давньогрецьким філософом Гераклітом у вигляді відомої сентенції: «не можна двічі увійти в одну і ту саму річку»¹, - спрацьовує й стосовно такої досить консервативної ніші життя суспільства, якою видається ніша конфесійна.

Наскільки переконає колосальний досвід людства, конфігурація релігійно-церковного простору країни обумовлюється багатьма факторами: культурно-історичними традиціями, внутрішньополітичними, економічними, соціальними трансформаціями у суспільстві, зовнішніми впливами тощо. Власне комплексне поєднання цих чинників задає ракурс розвитку релігійотворчих процесів, які в кожному окремо взятому випадкові наділені деякою своєрідністю. Приміром, релігійне життя сучасної Індії відрізняється від того, що мало місце дві, одну тисячу років і навіть півстоліття тому. Воно також у своїх виявах не схоже на

¹ *Фрагменти* ранніх грецьких філософів: От епічних теокосмогоній до виникнення атомістики. - М.: Наука, 1989. - Ч. 1. - С. 210.

аналогічні репрезентації у Пакистані, Китаї, а тим більше у європейських країнах. Відтак певна специфіка притаманна, безумовно, й конфесійному життю України після тринадцяти років незалежності внаслідок реалізації керівництвом держави національної стратегії. Оскільки ця стратегія фактично не змінювалася впродовж означеного періоду, то й релігійне середовище країни набуло відносно усталеного вигляду.

Серед найістотніших рис вітчизняного конфесійного середовища доречно виокремити такі: національне пробудження, перманентну регіоналізацію, кризу православ'я, політизацію, поширення клерикальних настроїв. Охарактеризуємо перераховані моменти детальніше.

Національне пробудження

Це поняття часто використовують для характеристики процесів у релігійній сфері українського суспільства. Йдеться передусім про потяг українців на нинішньому етапі державотворення після тривалого періоду «сонливості» - доби російсько-радянської імперії - до тих національних традицій, у самій природі яких закладена шана поліконфесійності, глибокої особистої віри та соціальної значущості церков.

Правда, інколи замість терміна «національне пробудження» вживають поняття «національне відродження». Є сенс зробити невеличку ремарку з цього приводу.

Безперечно, смислові наповнення термінів «пробудження» і «відродження» неідентичні. Перший вказує на існування деякої часової «розірваності» в розгортанні тих чи інших подій з наступним їх поновленням. Що ж стосується другого поняття, то воно у буквальному розумінні означає повернення до того, що відбувалось у минулому. Однак історичний процес - процес незворотний. Реанімація історії неможлива. Тому, як стверджують українські науковці С. Здіорук, Б. Парахонський, О. Валевський: «Відродження» - це завжди умовно, оскільки є тільки розвиток. Історія не знає шляху назад, адже постійно твориться нове»². І

² Здіорук С. І., Парахонський Б. О., Валевський О. Л. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. - К., 1995. - С. 47.

звідси висновок: «Очевидно, що традицію можна не відроджувати, а лише продовжувати»³.

Аналізуючи наведені судження, можна переконатися, що нинішнє релігійстворення на конфесійній карті України - не відтворення минулого, а продовження розвитку (після вимушеної перерви) архетипів української духовності в нових суспільно-політичних умовах. Сьогодні у наших громадян зовсім інші мотиви для заснування релігійних об'єднань, ніж у попередніх поколінь. Та й роль інституцій в соціумі, створених впродовж років незалежності за конфесійною ознакою, суттєво відрізняється від місії аналогічних утворень двохсотлітньої чи чотирьохсотлітньої давнини. Але все-таки між двома історичними віхами - доімперською та пострадянською - не лежить суцільна прірва. Зберігається і деяка подібність. Вона полягає насамперед у продукуванні світоглядного плюралізму, віротерпимості, права на свободу совісті, толерантності з боку держави до різних віросповідань тощо - цінностей, котрі споконвіків сповідувалися українським народом, однак періодично викорінювалися шовіністичними режимами.

Тому-то, на нашу думку, звертаючись до конфесійного буму на українських теренах, краще послугуватися поняттям «пробудження». У разі, коли ми вживаємо термін «відродження», варто мати на увазі дію закону заперечення заперечення: те, що відбувалося на попередній стадії, на наступній ніколи не відтворюється у первинному вигляді, розвиток відбувається спіралеподібно.

Сучасне національно-релігійне пробудження характеризується двома зрізами - зовнішнім і внутрішнім. Зовнішній переважно вимірюється кількісними показниками (зростання конфесійної мережі, розбудова церковної інфраструктури, включаючи збільшення духовних навчальних закладів, періодичних видань тощо), внутрішній стосується особистісних змін у ставленні до релігії (поглиблення рівня релігійності тих чи інших соціальних груп, коливання питомої ваги віруючих у загальній масі населення).

Так, на п'ятнадцятому році незалежності Україна перетворилася на справжню поліконфесійну державу. Її віросповідний

³ Здіорук С. І., Парахонський Б. О., Валєвський О. Л. Стратегічні аспекти національно-культурної політики України. - К., 1995. - С. 47.

спектр відчутно розширився. На поточний момент він охоплює не лише одну легально діючу Православну церкву, яка свого часу «активно допомагала комуністичному режиму, обілювала його антирелігійний курс, всіляко захищала нібито існуючу в СРСР свободу совісті, релігії, переконань»⁴, а уже декілька православних юрисдикцій, католицький, греко-католицький та протестантський напрями, іслам, іудаїзм, східні віросповідання, різноманітні неорелігійні течії та ін.

Окрім того, на українських теренах постійно зростає кількість релігійних організацій. Якщо в 1991 р. діяло 13,2 тис. таких об'єднань, то на початку 1999 р. - 21,8 тис., 2001 р. - 25,4 тис., 2003 р. - 28,5 тис., 2005 р. - 30,8 тис., 2006 р. - 32,2 тис. віросповідних структур. Хоча темпи приросту осередків віруючих поступово спадають, проте їхнє щорічне збільшення все ще тримається вище позначки в 1000 одиниць. (За минулий рік, наприклад, приріст - і це найнижчий за роки незалежності показник - склав 1010 осередків).

Церкви і релігійні об'єднання є причетними безпосередньо до вирішення соціальних проблем, беруть активну участь у суспільно значущих акціях, розвивають і підтримують на високому рівні зв'язки з громадськими та державними структурами. Конфесійні інституції України й на міжнародній арені докладають зусилля для зміцнення авторитету нашої держави.

Показово, що церковні структури наділені у суспільстві значним авторитетом. Фактично впродовж усіх років незалежності України релігійні об'єднання користуються найвищою довірою у громадян серед інших установ і організацій. Їм довіряє від 40 % до 60 % (накладає відбиток регіональна специфіка) населення. Варто також зауважити, що релігійність українців наближається до середньоєвропейських показників (45-50 %). Паралельно з цим спостерігається омолодження контингенту віруючих, підвищення їхнього освітнього рівня; масовості набувають релігійні дійства (зокрема хрещення, вінчання) за безпосередньої участі молоді. Як слушно наголошує О. Шуба: «Релігійне відродження настільки

⁴ Яроцький П. Проблеми Церкви в секулярному, плюралістично-ідейному суспільстві // Релігійна свобода. Релігія і Церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення: Наук. щорічн. - К., 2003. - № 7. - С. 8.

охопило сучасне українське суспільство, що на релігію, виконання релігійних обрядів, відзначення церковних свят з'явилася своєрідна мода. До віри сьогодні активно апелюють та публічно її демонструють навіть ті, хто раніше не тільки не виявляв до неї особливого інтересу, а навіть боровся з нею»⁵.

Разом з тим національне пробудження релігійно-церковного життя не проходить безболісно, пряолінійно позитивно. За умов транзитного стану суспільства раптова хвиля релігійного піднесення, різке насичення релігійного простору різношерстим елементом призвели й до відчутного хаосу в конфесійному сегменті, його формалізації. Через об'єктивні причини не вдалося відразу виробити надійні механізми протидії напливу деструктивних та псевдодуховних віросповідних течій. Далася взнаки також і невідповідність між потребами релігійних інституцій та можливостями держави у їх задоволенні. У результаті атмосфера конфліктності визріла ще у перші роки незалежності. Тоді ж актуалізувалися основні лінії між-конфесійного протистояння, які в подальшому то слабнучи, то посилюючись, і сьогодні перешкоджають консолідації Української нації.

Перманентна регіоналізація

Українська нація народжувалася на межі різних цивілізаційних світів. У результаті держава, сформована нею, постала як держава поліетнічна, що охопила різні за походженням і ступенем соціального розвитку етноси. «В етнічному плані, - зазначає В. Наулко, - історичний розвиток українців, як і інших народів, відбувався неізолювано: в процесі виникнення і формування українського народу... до його складу ввійшли різноетнічні компоненти. Це виявилось згодом в особливостях культури, специфіці мови, а надто топонімії, що рясніє назвами давнього тюркського, іранського та балканського походження, у певних рисах зовнішності українців та їхній ментальності»⁶.

Ще одна особливість пов'язана з політичною історією нашої Батьківщини, зокрема останніх п'яти сторіч. Українські землі

⁵ *Шуба О. В.* Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). - К.: Криниця, 1999. - С. 177.

⁶ *Наулко В. І.* Сучасний етнонаціональний розвиток України // Етноси України. - 2000. - С. 5.

означеного періоду виступали об'єктом посиленої експансії з боку зовнішніх агресорів, тривалий час перебували у складі тих чи інших державних утворень, що, звичайно, позначилося на культурних, зокрема конфесійних, уподобаннях місцевого населення.

На Західній Україні панування впродовж кількох століть Польщі та Австро-Угорщини зміцнило позиції греко-католицизму, який посів місце традиційного віросповідання в регіоні. Експансія Росії позначилася нищенням суто українського православ'я та його заміною російською духовною православною традицією на Лівобережжі. В. Климов підкреслює: «В Україні церковна політика великоросійського самодержавства обтягувалася багатьма факторами, перш за все, мабуть, курсом центру на ліквідацію національних особливостей церковно-релігійного життя українського народу... Досить чітко проглядалися шляхи реалізації цього курсу: уніфікація українських церковних структур на взірець великоросійських; призначення на ключові ієрархічні посади росіян або ж іноземців... зросійщення кадрів українського духовенства...»⁷. Васальна залежність Кримського ханства від Туреччини обумовила розвиток ісламу на південних теренах України.

Наступне включення українських земель у межі СРСР стало справді трагічною сторінкою в історії багатьох конфесій, що зуміли поширитися на території республіки. Зокрема була ліквідована Українська Греко-католицька церква, депортовані кримські татари - послідовники ісламу. Храми та майно всіх парафіяльних громад УГКЦ передали у власність Російській православній церкві - єдиній формально терпимій комуністичним тоталітарним режимом духовній інстанції, яка активно допомагала радянській владі розправлятися з іновірцями. Тим не менше, монополізація духовного життя не викорінила етнокультурної самобутності регіонів. Релігійні об'єднання локального масштабу, віднесені радянською владою до розряду та званих «буржуазно-націоналістичних», хоча й підпільно, продовжували функціонувати.

⁷ *Климов В.* Уніфікація і денационалізація православ'я в Україні (XVIII-XIX ст.) // Переяслав (1654) в історії Української Церкви: Наук. зб. - К.; Тернопіль, 2003. - С. 134.

Їхня легітимність виявилася можливою з унезалежненням України в останнє десятиріччя ХХ століття. Поновили свою діяльність греко-католики, мусульманські осередки, інші раніше заборонені віросповідні течії, сконцентрувавшись переважно в ареалах давнього поширення. Разом з поліконфесійністю конфесійний регіоналізм став усталеною нормою суспільного буття Української держави. Так, осередки УГКЦ превалюють у західних областях, УПЦ МП - в східних, центральних і північних, громади мусульман - у південних тощо. Одночасно привертає увагу зменшення різниці у кількості громад віруючих між різними регіонами. Якщо, наприклад, на початку 90-х років ХХ ст. Західна Україна по праву вважалася «Меккою» релігійного життя (у 1992 році там діяло 59,8 % первинних утворень віруючих), то поступово цей статус втрачається. Вже в 1997 році відповідний показник становив 47,2 %, а на початок 2003 року - всього 38,4 %⁸. Тобто відбувається вирівнювання поширюваності релігійних об'єднань у регіонально-територіальному розрізі.

Як така географічна локалізація тих чи інших конфесій в рамках однієї країни - явище природне. У такому форматі розвивається переважна більшість соціальних систем. І це не заважає окремим з них досягти певних успіхів на ниві власної демократизації. Доречно додати, що за умов відкритості суспільства полікультурність, поліконфесійність є благом для держави. Адже тільки шляхом взаємопізнання, обміну досвідом, вільної конкуренції між усіма етнічними і релігійними спільнотами забезпечується життєвість відповідного державного утворення.

На жаль, проблема регіоналізації духовного-релігійного простору доволі часто виступає як підґрунтя для численних спекуляцій. У заполітизованому, заміфологізованому вигляді конфесійний регіоналізм з консолідуючого перетворюється на потужний чинник дестабілізаційних процесів у соціумі. Як не прикро, але подібні його негації зустрічаються й в реаліях українського сьогодення. Наведемо кілька прикладів.

⁸ Див.: *Церкви і релігійні організації України у 2002 році: Довідник.* - К.: VIP, 2003. - С. 5.

В АРК (а саме там зосереджений основний масив послідовників ісламу в Україні) конфронтації між мусульманською меншиною та УПЦ МП досягли апогею. Духовенство Української православної церкви Московського патріархату всіляко перешкоджає кримським татарам (особливо впродовж останніх років) реалізовувати своє право на свободу релігійної діяльності. Провокації, до яких вдаються православні регіону, загрожують незворотними негативними наслідками для України. Ідея поновлення кримськотатарської держави під патронатом якоїсь із сусідніх ісламських країн уже звучить серед певних кіл громадськості. А ескалація етноконфесійного конфлікту на всю територію півострова тільки посилить сепаратистські настрої. Не виключається й можливість долучення до ймовірних заворушень екстремістської ісламської складової. Приклад Чечні демонструє, що радикальні ісламістські угруповання, прикриваючись гаслами підтримки братів по вірі, вміло використовують нестабільні ситуації в регіонах в «ім'я торжества ісламу по всьому світові». (До речі, впродовж 2005 р. в АРК активізувалася діяльність осередків деяких релігійно-політичних ісламських структур радикального спрямування.)

Православно-греко-католицькі непорозуміння поляризують українське суспільство за традиційною лінією «Схід-Захід». Зближення між УГКЦ та УПЦ МП не спостерігається. Навпаки - очевидною є тенденція до дистанціювання у взаєминах. Три західноукраїнські області - Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська - своєрідний анклав греко-католицизму, де прослідковується відчутний спротив присутності православних об'єднань Московського патріархату. Невипадково співвідношення осередків УГКЦ і УПЦ МП в регіоні стосовно загальної їхньої чисельності в Україні явно не на користь останньої (відповідно 82 % та близько 2 %)⁹.

Кардинально протилежною виглядає ситуація в південних, північних, східних і центральних областях України, в яких послідовники греко-католицизму є досить малочисельними. По

⁹ Підраховано автором за Статистичним звітом Державного комітету України у справах релігій станом на 01.01.2005 р. Форма №1. - С.1, 2, 8.

суті для УПЦ МП Дніпро - той «рубікон», поза котрим поширення УГКЦ не тільки не бажане, а й сприймається як агресія на споконвічну територію православ'я. Тому-то спроба Української греко-католицької церкви заснувати власний патріархат із патріаршою кафедрою в Києві зустріла різку негативну реакцію з боку Української православної церкви Московського патріархату. Останню за ініціативою Московської патріархії підтримали більшість автокефальних православних церков світу. Упереджуючи конфлікт, Ватикан змушений був відмовитися від реорганізації підпорядкованої йому інституції та зосередитися на зміцненні її позицій у західноукраїнському ареалі.

Поглибленню регіоналізації за тією ж горизонталлю «Захід-Схід» сприяє факт залежності найбільших церков України - УГКЦ та УПЦ МП - від зарубіжних релігійних центрів - відповідно Апостольської Столиці та Московської патріархії (хоча за все треба твердо усвідомлювати різницю між Ватиканом як міжнародним релігійним центром та державою, яка є повноправним суб'єктом міжнародних відносин, і Московською патріархією, що є суто національною російською релігійною установою, а відтак і захищає виключно інтереси Російської держави).

За таких обставин територія нашої держави перетворюється на арену боротьби за інтереси між третіми сторонами, які, зрозуміло, не переймаються проблемою консолідації українського суспільства, національною безпекою та захистом національних інтересів України. Для них важливо насамперед мінімізувати вплив супротивника-конкурента в межах сфери власного домінування. А це породжує штучні бар'єри, які десятиліттями і навіть століттями перешкоджають веденню екуменічного діалогу між представниками різних віросповідних напрямів, продукуючи у їхніх взаємовідносинах почуття нетерпимості та ворожості, що спричинює протистояння цілих регіонів. Виникає безпосередня загроза цілісності держави.

Криза православ'я

Конфесійне середовище України не виглядає спокійним. До релігійних війн справа не дійшла, але протистояння церков, та ще й серйозні, мають місце. Конфлікти виникають між традиційними

конфесіями і неорелігіями, усередині новітніх релігійних рухів, між традиційними релігійними об'єднаннями різного та одного й того самого віровизнання тощо. Серед усіх суперечок найбільшочішими є міжправославні, що із самого початку мають тотальний характер. Причому по мірі затягування непорозумінь дедалі очевиднішою виявляється неспроможність трьох православних юрисдикцій - УПЦ МП, УПЦ КП та УАПЦ - досягти взаємопримирення і єднання. Якщо нещодавно розглядалися хоча б якісь варіанти стосовно їхнього об'єднання, то нині ця ідея по суті себе вичерпала. За словами пана В. Єленського, «конфлікт набув ірраціонального забарвлення, а відтак став більш небезпечним»¹⁰.

Українська православна церква Московського патріархату, посилаючись на складність процесу здобуття автокефалії в канонічний спосіб, фактично примирилася з наданими їй повноваженнями «широкої автономії». Оскільки номінування Київського екзархату (церковного округу) в УПЦ було лише ідеологічним тактичним ходом (як і щодо інших республік в СРСР, який розпадався), то такий стан УПЦ МП нічого не додав їй у здобутті не те що автокефалії, а й навіть і дійсної автономії, що була би визнана іншими церквами. Тим паче приклад Білоруської церкви, яку знову тепер повернули до статусу Екзархату, унаочнює хибність подібної церковної політики. Тобто в найближчій перспективі Священноначалля УПЦ МП не збирається ставити питання про набуття статусу Помісної церкви даною інституцією. Зі свого боку, ставлення УПЦ МП до інших двох православних юрисдикцій в Україні викристалізувалося в чітку й однозначну позицію. Йдеться про те, що УПЦ КП та УАПЦ як «розкольніцькі структури» мають покаятися і повернутися в лоно «істинної» церкви. Тільки за таких умов можливий діалог з ними. Ті ж у свою чергу справедливо вказують на те, що історію назад не повернути, СРСР ніколи реанімовано не буде, а тому сучасні геополітичні й національні реалії вимагають постановня Української Помісної православної церкви, що відповідає корінним національним інтересам Українського народу.

¹⁰ Єленський В. Розлам // Людина і світ. - 2000. - №6 (477). - С. 3.

Поглиблює протиріччя в українському православ'ї поява нових ліній протистояння, до речі, передусім через наведену вище юрисдикційну ситуацію, що не дозволяє українському православ'ю виступати на міжнародній арені як повноправному суб'єкту міжнародних відносин. Саме тому, коли 2003 року Українська православна церква Київського патріархату прийняла під свою юрисдикцію частину громад УПЦ в Сполучених Штатах, підпорядкованих Константинопольському патріархату, її звинуватили в деструктивній діяльності. Й хоча тоді ж було утворено центр УПЦ КП у США для координації діяльності тих осередків УПЦ в діаспорі, котрі перейшли під опіку Київського патріархату, не вдалося уникнути суперечок між діаспорною і материковою українськими юрисдикціями православ'я.

У середовищі ж УАПЦ справа дійшла до справжнього розколу. Далеко не останню роль в цьому відіграла амбіційність двох ієрархів - нинішнього Предстоятеля Української автокефальної православної церкви митрополита Мефодія та керуючого патріархією архієпископа Харківського і Полтавського Ігоря. Відверто кажучи, вони не змогли поділити між собою владні повноваження. Кожний прагне бути одноосібним главою церкви. У лютому 2003 року митрополит Мефодій своїм Указом фактично піддав анафемі архієпископа Ігоря за «самочинство, сіяння розбрату та поширення розкольницьких настроїв». У той же час керуючий патріархією УАПЦ обвинуватив її Предстоятеля у «недотриманні» рішень Помісного собору УАПЦ 2000 року, який постановив вважати духовним главою автокефальної церкви Костянтина, митрополита УПЦ у США.

Таким чином, непорозуміння між ієрархами УАПЦ ставлять під сумнів збереження цілісності цієї релігійної інституції. Окрім того, чвари, ймовірно, зведуть нанівець реалізацію «Константинопольського проекту» в українському православ'ї, котрим передбачалася злука діаспорної УПЦ під омофором Константинополя з УАПЦ та отримання останньою канонічного статусу в такий спосіб, подібно як це відбулося в Естонії.

З викладеного вище випливає, що тенденції розвитку православного середовища України містять у собі конфліктогенний потенціал, загрожують не лише локальними конфліктами, а й

дестабілізацією всього українського суспільства. Розмірковуючи про протистояння на релігійному ґрунті, голова Держкомрелігій В. Бондаренко наголосив на тому, що міжправославний конфлікт «визначає багато в релігійному житті України. Він може бути віднесений навіть до розряду проблем загальнонаціонального характеру»¹¹. Одночасно зрозуміло й те, що утворення Помісної української православної церкви, яка так необхідна для стабільного розвитку України самотужки виключно суб'єктами протистояння неможливе.

Політизація

Згідно з чинним українським законодавством церква відокремлена від держави. Конституція України (ст.35) і Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст. 5) наголошують, зокрема на тому, що релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій, не надають їм фінансової підтримки та не висувають своїх представників до державних органів влади. Однак реальне життя свідчить про активну політизацію конфесійного середовища. Натомість і церква не байдужа до політичних справ. Зближення релігії і політики вигідне як партійним функціонерам, так і церковним ієрархам. Перші задля досягнення певних політичних цілей прагнуть використати солідні економічні й соціальні ресурси, якими володіють релігійні інституції, а другі - заручитися підтримкою ділків від політики для реалізації власних стратегічних ініціатив й отримання відповідних дивідендів у вигляді різних привілеїв та поступок.

Інтенсифікують включення конфесійних чинників у царину політики виборчі кампанії. «Релігійні організації завжди брали у виборах активну участь, а релігійні діячі - навіть висувалися»¹², - доповнює міркування авторів доктор філософських наук Віктор Єленський. Принагідно варто зазначити, що у 1990 році, тобто під час так званого процесу перебудови, відзначеного позитивними змінами у ставленні до релігійного сегмента, священ-

¹¹ *Бондаренко В.* Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наук. пр. - К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. - № 14. - С.38.

¹² *Церква і політика: від виборів до виборів* // <http://www.day.kiev.ua/> 133018/

нослужителі взяли активну участь у парламентських перегонах, довівши тим самим, що не збираються стояти осторонь політичного життя. Проте під час наступних, 1994 та 1998 років, виборів до вищого законодавчого органу держави духовенство виявилось менш амбіційним. А напередодні виборчої кампанії 2002 р. предстоятелі найбільших конфесій України публічно заявили, що представники очолюваних ними об'єднань не балотуватимуться кандидатами у народні депутати. Однозначно оцінити подібну позицію складно. На перший погляд здається, що церква в такий спосіб мала намір нібито дійсно дистанціюватися від політики. Але тільки на перший погляд. Насправді ж це звичайнісінька гра у псевдодемократію, котра аж ніяк не доводить аполітичності відповідних конфесійних структур. Намагаючись «не світитися» на загальнодержавному політичному олімпі, релігійні об'єднання зробили ставку на представницькі органи місцевого масштабу. Інакше кажучи, обмежилися сферою «малої політики».

Безумовно, це не банальний хід чи вияв слабодухості церков. Релігійні діячі переслідують чітко окреслений прагматичний інтерес, який експлікується загальною ситуацією напруженості у міжконфесійних відносинах. Переймаючись насамперед невирішеністю майнового питання, релігійні організації зацікавлені мати власних висуванців у складі міських, обласних, районних, селищних та сільських рад, щоб через них ініціювати розв'язання даної проблеми на свою користь. Невипадково балотування представників духовенства різного віросповідання до органів місцевого самоврядування відбувалося за територіальним принципом, згідно з конфесійними уподобаннями населення, що також мають визначений регіональний характер. Відтак у низці областей з усталеними релігійними традиціями (Івано-Франківська, Львівська, Волинська) значній групі кандидатів з числа священнослужителів все-таки вдалося отримати заповітні мандати. А це, безперечно, можна розцінювати як політичний успіх церкви.

Як би там не говорили, однак релігійний чинник виявився задіяним не лише на локальному рівні. Він справляв неабиякий вплив й на перебіг виборчої кампанії до Верховної Ради України. Під час же виборів Президента України у 2004 році конфесійний

фактор ангажувався політичними лідерами в таких масштабах, що це викликало обурення всього суспільства. Адже були порушені як доктринальні положення, канони, догмати церков, так і державні закони.

Загалом дотичність релігії до політики в українському суспільстві реалізується в різних формах - від проведення «м'якої агітації» кліром духовенства до застосування ним «брудних» піар-технологій. Під «м'якою агітацією» деякі вітчизняні дослідники розуміють лише «натяки в офіційних зверненнях»¹³ з приводу актуалізованих політичною ситуацією питань, які не переходять межі пристойності. Вдалим прикладом такої агітації, мабуть, може слугувати позиція УГКЦ під час парламентської кампанії 2002 року. Уникаючи прямих заяв стосовно власних політичних інтенцій, вона вдалася до опосередкованих методів. Декілька ремарок у Пастирському посланні Синоду єпископів Києво-Галицької митрополії УГКЦ стосовно минулого радянської доби дали зрозуміти, що її вірні не голосуватимуть за ліві сили, а висловлювання про необхідність підтримувати процес релігійно-духовного відродження, стурбованість станом української мови в державі тощо - свідчення підтримки даною церквою партій національного спрямування.

До відвертіших форм політичного антуражу релігійних об'єднань відносяться прямі висловлювання їхніх уповноважених осіб щодо підтримки конкретних партій, блоків або окремих політичних лідерів. Ось яку заяву зробив у переддень виборів-2002 предстоятель УПЦ КП патріарх Філарет: «Українська православна церква Київського патріархату посідає принципову позицію: ми підтримуємо усі політичні партії і блоки, які відстоюють незалежність Української держави. Віруючим нашої Церкви не можуть імпонувати сили, які проти незалежності й готові йти «білоруським» шляхом, відновлюючи імперію. Київський патріархат з особливою симпатією відноситься до тих, хто стоїть на національно-демократичних позиціях, відстоює національні інтереси України... не тільки священники, а й прості віруючі нашої Церкви як рівноправні грома-

¹³ *Церковь* должна оставаться Церковью // http://www.ec.org.ua/about_us/cerkov_dolzgna_ostav/

дяни нашої держави голосуватимуть за представників блоків і партій, але більшість підтримує блок Віктора Ющенка «Наша Україна», оскільки він ближче до інтересів Української православної церкви Київського патріархату. Це не означає, що Церква не підтримує виборчі блоки «За Єдину Україну», «Єдність». Згадані політичні структури також близькі нам по духу, і деякі їхні представники допомагали в розвитку єдиної помісної Української православної церкви на місцях. Саме від цього залежатиме рівень нашої підтримки»¹⁴. Подібні заяви коментарю не потребують. Їхня директивність очевидна.

Надзвичайно брутальною з точки зору застосування методів політпропаганди священнослужителями видалась президентська кампанія 2004 року. Активно долучилася до цього Українська православна церква Московського патріархату. Однозначно підтримуючи тодішнього прем'єр-міністра В. Януковича, УПЦ МП вдавалася до відвертих наклепів на адресу кандидата від опозиції В. Ющенка, всіляко шельмувала команду останнього, не цуралася здійснювати шантаж і тиск на паству та мирян. Одним словом, поводила себе не по-євангельськи.

Тісний зв'язок між релігією та політикою пояснюється його природністю, адже церква не лише Тіло Христове, а й соціальна інституція. Відтак вона не позбавлена вад мирського життя, має свої прагматичні інтереси і потреби, реалізація яких доволі часто потребує залучення політичних важелів. Однак надмірне захоплення релігійних організацій політикою не йде їм на користь, приховує в собі певний деструктивний потенціал. «... зв'язок із політикою, - стверджує народний депутат Станіслав Пхіденко, - дуже небезпечний для репутації церкви. Адже в політиці немає стабільності, тут все дуже мінливе та різнобарвне. І будь-який політичний зв'язок може обернутися для церкви кон'юнктурою і дискредитацією»¹⁵. Тому-то, щоб виконувати своє істинне призначення - опікуватися духовною сферою - релігійні об'єднання повинні якомога далі дистанціюватися від політики. Завдання

¹⁴ Цит. за: *По ком звонит церковный колокол? // Зеркало недели. - 2002. - № 11(386). - 23-29 марта.*

¹⁵ *Церква і політика: від виборів до виборів // <http://www.day.kiev.ua/> 133018/*

держави - «допомогти» їм у цьому, оформивши належним чином відповідне правове поле.

Поширення клерикальних настроїв

Західна Європа відноситься до цивілізацій секулярного типу. Переважна більшість європейських країн, визнаючи право громадян на свободу віросповідання, з повагою ставлячись до релігійних об'єднань, водночас прагне обмежити їхню активність певними рамками, тобто визначає для них прийнятні різновиди діяльності. Перебільшення конфесіями власних повноважень неминуче імплікує покарання у порядку, передбаченому відповідною законодавчою нормою. Винятків не існує для жодного суб'єкта соціальної дії. Таким чином соціум само захищається від притаманного сутнісній природі церкви диктату.

В Україні, яка сповідує цінності світського гуманізму, спостерігається дещо парадоксальна картина. Складається враження, що самочинство релігійних організацій на українських теренах перетворюється на нормальне явище. Протиправні діяння церков стають дедалі масштабнішими, а адекватна реакція з боку держави практично відсутня. Безкарність частини духовенства тільки посилює його агресивність. Особливо «войовничий запал» конфесій проявляється під час вирішення майнових питань. Наприклад, ченці Лаври інтенсивно апробували силові методи для захоплення приміщень Києво-Печерського заповідника (впродовж 2000-2003 років у такий спосіб ними відібрано 10 корпусів). Ось як цю ситуацію коментували українські журналісти: «Ченці Лаври розпочали кампанію, яку не можна назвати інакше, як «експропріація експропріаторів» (тобто «грабуй награвоване»). «Супермени» в рясах збивають замки, споруджують барикади за замкненими дверима та захоплюють корпус за корпусом (з цього можна зробити «крутий» серіал). А ієрархія УПЦ МП зовсім забула про те, що юридично тут йдеться про власність не Лаври, а про комунальну та державну власність (земля, будівлі, музейні цінності)»¹⁶.

¹⁶ Гудзик К., Марків М. Битва за Лавру. Чи бути заповіднику в стінах монастиря? // День. - 2004. - № 64. - 9 квітня.

Незважаючи на відверте порушення закону (в даному випадку УПЦ МП), МВС, Генеральна прокуратура зайняли позицію стороннього спостерігача, волюючи за краще не втручатися в конфлікт. Подібне потурання, звичайно, на руку деяким релігійним об'єднанням. Сприйняття останніми грані між дозволеним і забороненим поступово втрачається.

Аналогічна ситуація має місце і в царині освіти. Попри те, що Конституція України (ст. 35), Закони України «Про освіту» (ст.ст. 5, 7, 8) і «Про свободу совісті та релігійні організації» (ст.ст. 5, 6) закріплюють світський характер навчально-виховного процесу в нашій державі, релігійні згромадження всілякими засобами намагаються ввести викладання основ релігії як у загальноосвітніх, так і вищих навчальних закладах. У державних школах окремих регіонів діти вже давно вивчають такі предмети, як «Закон Божий» чи «Християнська етика». Причому подекуди - в обов'язковому порядку. Виходить, якщо Закон і писаний, то принаймні не для суб'єктів релігійного середовища.

Не викликає сумніву вплив церков і релігійних організацій на український парламент. Ось уже чотири роки народні депутати України не можуть ухвалити нове законодавство щодо свободи совісті і релігійних організацій. А не можуть тому, що винесені на розгляд Верховної Ради України законопроекти не вдовольняють амбіцій певних релігійних структур і прихильних до них парламентаріїв.

Отже, посилення тиску з боку конфесій на всі сфери суспільного життя - загроза розбудові правової держави і громадянського суспільства в Україні.

Взаємопереплітаючись, окреслені вище ознаки, без сумніву, надають доволі неоднозначного виміру релігійній ситуації в Україні. Поряд з позитивними зрушеннями мають місце й проблеми, котрі доведеться вирішувати в обов'язковому порядку в контексті просування нашої держави європейським шляхом. Адже у Європі бажають бачити безпроблемну Україну, яка стабільно розвивається, твердо дотримуючись цінностей демократії і свободи для всіх громадян без винятку. Йдеться не лише про політичний та економічний аспекти, а й про духовний і

культурний зрізи. Забезпечення сталого поступу суспільства у всіх відношеннях - то є вимога ЄС до країн-претендентів на членство у Євросоюзі. Звідси впорядкування власного конфесійного простору стає для України одним з ключових завдань у загальному контексті політико-економічних трансформацій.

КОЛІЗІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНОЇ СФЕРИ

Знаковий 1985 рік: СРСР вступив у завершальну фазу свого існування - добу перебудови. Намагаючись вивести країну з колапсу, до якого спричинила маразматична політика «кремлівських старців» 60-х - початку 90-х років, нове керівництво держави вдалося до радикальних заходів - корінної трансформації суспільно-політичного устрою та соціально-економічного життя Радянського Союзу. Поступово реформи охопили всі сфери життя соціуму. Не минуло це й конфесійну царину. «29 квітня 1988 р. ... Михайло Горбачов, - пише відомий український релігієзнавець В. Єленський, - зустрівся з ієрархами Російської православної церкви й поклав початок реальним змінам у радянській церковній політиці»¹⁷. Відлунням зазначеної події в Україні стали рух за відродження УАПЦ, створення ініціативної групи за легалізацію діяльності УГКЦ, актуалізація питання стосовно повної канонічної незалежності УПЦ тощо.

Як відомо з історії, врятувати радянську імперію від розвалу не вдалося. На її місці, на місці колишніх п'ятнадцяти союзних республік постали незалежні держави. Наслідуючи приклад більшості європейських постсоціалістичних країн, Українська Держава відразу після проголошення власного суверенітету засвідчила про свою рішучість розірвати з тоталітарним минулим і стати на шлях демократичного розвитку. У досить короткі терміни монополізм комуністичної ідеології з характерним для неї зневажливим ставленням до усього релігійного (націоналі-

¹⁷ *Єленський В.* Релігія, демократизація та суспільний розвиток у посткомуністичному світі: Україна // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін: Матеріали міжнар. конф. 15-16 травня 1998 р. - К, 1998. - С. 31.

зація майна конфесій, нищення церковних святинь, адміністративно-командні методи насадження атеїстичного світогляду, репресії проти духовенства, переслідування пересічних віруючих тощо) змінився поміркованим підходом держави стосовно релігії і церкви, підґрунтям якого стали цінності світових демократичних спільнот. Йдеться про свободу совісті й віросповідання, гарантії рівності людей перед законом незалежно від їхньої конфесійної приналежності, визначеність меж релігійної свободи тільки на підставі закону, взаємоповагу між державними інституціями та релігійними об'єднаннями тощо.

У результаті (про це вже наголошувалося у попередньому підрозділі) поліконфесійність перетворилася в Україні з формального на фактичне явище, швидкими темпами відбувається інституалізація конфесійного сегмента, перед релігійними організаціями відкрилася можливість більш-менш активно брати участь у суспільно-громадських заходах, займатися харитативною діяльністю тощо.

Відаючи належне зусиллям української влади, спрямованим на демократизацію релігійно-церковного життя, принципово важливо з'ясувати, наскільки ці процеси проходили безболісно, гармонували з національними інтересами держави. Адже відомо, що готовність сповідувати демократичні норми - зовсім не страховий поліс від усіх нещасних випадків. Абсолютно досконалою демократія виглядає хіба що на рівні теоретичного, ідеального конструкту. В дійсності картина зовсім інша. Залежно від політичного, соціально-економічного розвитку держави, загальної морально-правової культури її громадян демократична форма організації соціуму спроможна виступати не лише джерелом блага, а й чинником численних ускладнень. Скажімо, згадувана нами поліконфесійність (як невід'ємна ознака демократичного суспільства) - далеко не суто позитивний здобуток людської цивілізації. З одного боку, вона завдяки взаємодії неповторних релігійних потоків відчутно збагачує культурну скарбницю тієї чи іншої країни, а з іншого - породжує латентні, а то й відразу відкриті конфлікти. Чого тільки варті протистояння на етноконфесійному підґрунті в Ірландії, Лівані, Пакистані, Індії, Іраку та ін. Вони становлять загрозу

безпеці кожної з держав. Тому є рація у висловлюванні фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, що «поліконфесійність - це завжди проблематичність»¹⁸!

З цією проблематичністю довелося зіткнутися й Україні на початку 90-х років. Найперше про суперечності та складності демократичного поступу переконливо засвідчив тодішній неорелігійний бум. Після падіння «залізної завіси» українські терени перетворилися на неосвоений духовний простір. На нього, немов гірська лавина, з місією божого служіння звідусіль ринули різноманітні новітні релігії неохристиянського, неоорієнталістського, неоязичницького, синкретичного, сайєнтологічного, езотеричного толків. Такий широкий спектр неорухів відображав характерну для демократичної спільноти вільну конкуренцію світоглядів та ідей. Українське суспільство, в якому ще живучими залишалися стереотипи поведінки, психологічні комплекси, виплекані радянською системою, не змогло адекватно відреагувати на ситуацію, що склалася. Відразу виникли тертя між новітніми релігійними об'єднаннями, з одного боку, та традиційними церквами, органами влади, окремими громадянами або їхніми групами - з іншого.

Особливо зверхньо, а подеколи й відверто агресивно поставилися до новітньої релігійності православні структури. Хоча позиція кожної з них мала та й продовжує мати індивідуальне забарвлення. Так, патріарх Філарет більш-менш зважено підходить до присутності неорухів в українському духовному континуумі, інколи навіть спілкується з представниками місцевих буддистів, кришнаїтів тощо. Натомість у публікаціях, виступах, заявах, проповідях церковних ієрархів УПЦ МП релігії нового покоління змальовуються виключно як результат «спокуси диявола», «служіння сатані», «важкий гріх» тощо, а керівники і лідери неорелігійних груп проголошуються «лжепророками». Звичайно, в подібних характеристиках наявне й «зерно істини», оскільки серед нетрадиційних конфесій трапляються деструктивні утворення, діяльність котрих має антисоціальне спрямування. Однак навішувати ярлики тоталітарних сект на усі неорухи неприпустимо. На жаль, такі факти в українському суспільстві мали місце. Зокрема

¹⁸ *Стратегія розвитку України: теорія і практика.* - К.: НІСД, 2002. - С. 154.

в засобах масової інформації діяльність проповідників нових релігійних рухів і течій оцінювалася переважно на кшталт: «Використовуючи відпрацьовані методи психологічної обробки, вони ставлять своїм завданням залучити до себе найбільш активну частину населення, спрямовуючи її діяльність на досягнення особистих корисливих цілей. Зазнавши на собі технологію зомбування, люди віддають сектантським лідерам все своє майно, покидають сім'ї, відділяють себе від суспільства суцільною стіною»¹⁹.

Упереджені, необґрунтовані звинувачення прихильників неорухів в антисуспільній, антиукраїнській діяльності небезпечні, бо спроможні штовхнути останніх саме на цей шлях. Тому «суспільні скерування стосовно неорелігій, - підкреслюють В. Єленський та В. Перебенесюк, - слід повертати від спроб знищення модерних культів (це неможливо) до зусиль, спрямованих на їхню «десекутанізацію», інтеграцію у суспільну тканину, адаптацію до наявних соціальних умов у правовому полі, яке було б прийнятним для демократичної держави»²⁰. За належного рівня культури поліконфесійного спілкування, до якого мають прагнути усі конфесії, неорелігії не становлять загрози національній самобутності, етнічній ідентичності, суспільно-політичній стабільності та безпеці держави. Але такої культури діалогу і досі бракує українському суспільству. Культивований час від часу в масовій свідомості негативний образ новітніх релігійних течій штучно породжує міжконфесійні бар'єри, сприяє дестабілізації ситуації на релігійній карті країни.

Цей момент - негативізму у ставленні до неорухів - закономірно посилювався поширенням та одіозною практикою деяких деструктивних, тоталітарних структур. Віровченню новомодних релігійних громад властива орієнтація на зміну особистісних моральних цінностей шляхом психічного маніпулювання свідомістю людини під виглядом різноманітних навіювань, ритуалів та тренінгів. Ці культові новоутворення зацікавлені в тому, щоб сформувати у своїх adeptів стійку психологічну установку за принципом раціонального й емоційно-стресового кодування, яка б слугувала

¹⁹ Цит. за: *Новиченко М.* Новітні релігії на конфесійній карті України // *Новітні релігії в сучасній Україні: Зб. матеріалів.* - К.: ViP, 2000. - С. 10.

²⁰ *Єленський В. Є., Перебенесюк В. П.* Релігія. Церква. Молодь. - К., 1996. - С. 141.

докорінній соціально-психологічній трансформації новонавернених, змінювала світоглядні принципи останніх та закріплювала їх у релігійному середовищі.

Звеличуючи «убогість» духу, відмову від надбань світової культури та загальнолюдських цінностей, лідери неокультових об'єднань деструктивного спрямування примушують своїх adeptів відмовитися від усього земного - суспільно корисної праці, навчання, читання книг та газет, виконання громадських обов'язків. Втягнення молодих людей до таких асоціальних релігійних груп гальмує їхній психічний розвиток, деформує структуру особистості. На тлі психічного та фізичного виснаження створюються небезпечні передумови для появи серйозних психічних розладів та соматичних захворювань.

Привертає увагу і той факт, що значна кількість неокультів в Україні, як і загалом у світі, є не просто релігійними об'єднаннями, а добре організованими комерційними структурами, покликаними, насамперед, забезпечити «достойне» життя своїх керівників. Характерною ознакою комерційної діяльності модернових конфесій є незаконність фінансових та інших операцій.

Окрім того, мають місце непоодинокі випадки, коли нео-релігійні організації виступають як прикриття для різних авантюристів, правопорушників та психічно хворих людей, а також є розсадниками психотероризму та організованої злочинності. У таких згромадженнях широко використовуються алкогольні напої, наркотики та проституція, під прикриттям благодійництва й проповіді «вселенської любові до усіх і кожного» широко застосовуються тілесні покарання щодо малолітніх adeptів. Дітей, починаючи із самого раннього віку, б'ють, залишають в ізоляції на довгий час, піддають публічним приниженням, а також примушують мати статеві зносини з дорослими та між собою.

Разом з тим практика міжцерковних відносин, здійснення громадянами права на свободу світогляду в умовах поширення новітніх релігійних течій свідчать про те, що чинне законодавство не повною мірою враховує сучасні реалії церковно-релігійного життя, суперечності, що виникають у полі міжконфесійних стосунків, а також наслідки впливу на громадян маловивчених релігійних новоутворень.

Наприклад, законодавство не вносить пропанду в ченя та релігійної практики новітніх релігійних рухів, які поширюються в Україні. Незважаючи на досвід судового процесу над керівниками Великого Білого Братства (де визнано факт деструктивного впливу релігійної практики цього новоутворення на психічне здоров'я людини), подібні ситуації не передбачені прийнятим у 1999 р. Законом України «Про психіатричну допомогу», а законопроект про психологічний захист громадян від деструктивних впливів до цього часу перебуває у стані розробки.

Впродовж 90-х років ХХ ст. органами влади було здійснено недостатньо кроків щодо упередження діяльності тоталітарних неорелігійних течій. У січні 1997 року віце-прем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики затвердив «Заходи щодо нейтралізації діяльності деструктивних, тоталітарних культів, мінімізації їхнього негативного впливу на суспільство». Документом передбачалося підвищення вимог щодо реєстрації статутів нетрадиційних релігійних організацій та відповідальності їхніх керівників за створення й утримання монастирів (ашрамів, комун, колоній тощо), наголошувалося на неможливості використання іноземними релігійними місіонерами системи просвітницьких, навчальних та культурно-освітніх закладів. У липні 1998 року колишній Президент України Л. Д. Кучма підписав Указ «Про заходи щодо врегулювання діяльності в сфері народної і нетрадиційної медицини», у якому, зокрема, доручив Міністерству інформації, Держкомрелігій України забезпечити відповідно до законодавства належний контроль за використанням ЗМІ проповідниками неокультів «з метою недопущення поширення ними інформації, що негативно впливає на здоров'я громадян та перешкоджає додержанню загальноновизнаних норм етики і моралі»²¹. Практичне ж виконання цих документів залишало бажати кращого, що тільки грало на руку численним неорелігійним утворенням.

Таким чином, феномен неорелігій став для українського суспільства справжнім випробуванням на готовність слідувати демократичним шляхом. Життєві реалії продемонстрували, що

²¹ *Про заходи* щодо врегулювання діяльності в сфері народної і нетрадиційної медицини: Указ Президента України від 31 липня 1998 року № 823/98.

відсутність відповідного психологічного і правового підґрунтя спроможна серйозно перешкоджати утвердженню демократії в соціумі. Поширення неокультових об'єднань стало, з одного боку, зовнішнім індикатором демократичного стилю упорядкування соціуму, з іншого - через ускладнення внутрішніх трансформаційних процесів - спричинило низку загроз національній безпеці держави. До останніх можна віднести такі:

- створення й підтримка закордонними релігійними центрами деструктивних релігійних осередків, діяльність яких спрямована проти існуючого державного устрою, загрожує суспільній моралі, супроводжується порушеннями громадського порядку, завдає шкоди життю та здоров'ю українського населення;

- потенційну небезпеку, що притаманна багатьом закордонним нетрадиційним для нашого народу релігійним культам, представники яких у будь-який момент можуть скоїти особливо небезпечні антисоціальні дії, терористичні акти, спровокувати масові безпорядки та загибель людей; прикладом можуть слугувати дії сатаністів, «Аум Сінрікьо», апокаліптичних сект у Німеччині, Японії, США, Франції тощо;

- криміналізованість деяких закордонних релігійних представництв, що полягає у широкому використанні ними матеріальних та фінансових засобів, отриманих незаконним шляхом (контрабандно ввезені на територію нашої країни, передані кримінальними структурами для «відмивання», отримані як прибуток від «тіньового» бізнесу тощо), а також непоодинокі випадки скоєння релігійними лідерами протизаконних вчинків (направлення незадекларованих пожертв на заборонені законом цілі, здирицтво, шахрайство, завдання моральної та фізичної шкоди тощо);

- серйозну загрозу життю й здоров'ю пересічних громадян, які є адептами неорелігійних груп закордонного походження, де широко застосовується сучасний психотропний інструментарій для зруйнування вольової сфери людини та формування у неї стійкої залежності від культу за допомогою гіпнозу, екстрасенсорики, спеціальних хімічних препаратів і навіть фізичного тиску;

- негативну роль, яку відіграють закордонні релігійні осередки на нашій території у справі збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування самодостатності й мораль-

ності суспільства, підвищення престижу вітчизняної культури та освіти, розбудови наступності поколінь та сімейних відносин.

Доречно наголосити, що перераховані загрози цілком актуальні й досі насамперед через «в'ялу» політику попередньої влади щодо їх нейтралізації.

Поряд з напливом неорелігійних течій та їхньою не завжди відповідною національним інтересам діяльністю на початку тих же доленосних 90-х років перед Україною постала ще одна надзвичайно важлива проблема - проблема створення Помісної Української православної церкви. Ця проблема визріла з споконвічних прагнень українців, виявилася природною реакцією на демократичні зрушення в суспільстві. І хоча вона не розв'язана на поточний момент, але, безумовно, суттєво позначається на формуванні духовного клімату в країні.

Принагідно зауважимо, що ні влада, ні духовенство не були послідовними стосовно бачення шляхів врегулювання питання щодо набуття Українською православною церквою повної самостійності. Певна однастайність у поглядах на автокефалію УПЦ між керівництвом держави та церковними ієрархами мала місце хіба що відразу після проголошення Україною суверенітету. Перебуваючи на хвилі патріотичного піднесення, послуговуючись історичним досвідом, обидві сторони виходили з того, що, за словами митрополита Філарета, «... держава може бути тоді незалежною, коли незалежна Церква. Духовна влада, якщо вона залежить від іншої держави, небезпечна для першої держави»²². За таких обставин гасло «Вільна церква - у вільній державі» закономірно вийшло на передній план державотворчого процесу.

Спираючись на підтримку державних достойників, зокрема Президента Л. М. Кравчука, Українська православна церква у листопаді 1991 р. звернулася до Священноначалля Російської православної церкви з приводу надання їй повної канонічної незалежності. Рішення про це було прийняте на Помісному соборі УПЦ, котрий відбувся 1-3 листопада у Києво-Печерській Лаврі.

²² Митрополит Філарет. Проблеми незалежності Церкви в умовах сучасної України // Церква і національне відродження. - К.: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. - С. 73.

У постановах Собору викладалися й мотиви подібного кроку: «Релігійна ситуація, що склалася на Україні в умовах виглошення незалежності Української держави, вимагає від Української Православної Церкви нового статусу. Собор вважає, що таким статусом має бути повна самостійність і незалежність, тобто автокефалія, як подальше утвердження самостійності Української Православної Церкви... заради уникнення розколу та ізоляції від Вселенського православ'я, без порушення священних канонів, в ім'я збереження любові та миру між нашими Церквами»²³.

На жаль, Архієрейський собор УПЦ, що відбувся у квітні 1992 р., негативно поставився до отримання автокефалії УПЦ. Тим не менше у своєму листі до Глави Української держави Московський патріарх Алексій II улесливо й обнадійливо підкреслив: «З усією щирістю запевняю Вас, що це питання не знято нами з порядку денного і буде розглянуте на черговому Помісному Соборі Російської Православної Церкви, як того вимагає церковна дисципліна, в згоді з усіма Помісними Православними Церквами, коли повнота Української Православної Церкви вільно виявить у цьому свою волю. Поспішність у вирішенні питання про автокефалію погрожує новими церковними розколами в Україні, що можуть стати поштовхом до порушення і без того нетривкого громадянського миру»²⁴.

Позиція предстоятеля РПЦ - вдалий тактичний хід в інтересах зміцнення позиції Московської патріархії на міжнародній арені. Його слова справдилися до навпаки. УПЦ в подальшому не тільки не отримала повну самостійність, а й ще більше виявилася залежною від Московського патріархату. Відмова щодо надання автокефалії не стала запорукою злагоди на православній карті України, як-то намагався прогнозувати Алексій II, а обумовила болісний розкол, наслідки якого українське суспільство пожинає й досі. У розгортанні подій за таким сценарієм Москва попрацювала добре. Проте і українська влада також по-

²³ *Постанова* Собору Української Православної Церкви. - К., 1991. - 3 листопада. - Машинопис. - С. 2-3.

²⁴ *Патриарх* Московский и всея Руси Алексий Президенту Украины Леониду Макаровичу Кравчуку. №1162. - 1992. - 4 апреля. - Машинопись. - С. 4.

винна усвідомлювати свою провину за те, що в державі так і не сконституювалася Помісна православна церква.

Невдовзі після прийняття рішень квітневого Архієрейського собору РПЦ православ'я в Україні розділилося на три юрисдикції - Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ МП), Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ КП), Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ). Перша структура репрезентувала Московську гілку, дві інші - Київську. За часів президенства Л. М. Кравчука українська влада всіляко сприяла розвоєві національно орієнтованих православних інституцій. Показовою в цьому відношенні є офіційна заява Президії Верховної Ради України, в якій негативно оцінюється факт утворення УПЦ МП: «Проведення собору Української Православної Церкви у Харкові під керівництвом Харківського митрополита Никодима і вибори на ньому нового предстоятеля УПЦ, що сталося при підтримці Московської Патріархії, призвело до чвар та конфліктних ситуацій в середовищі Української Православної Церкви... Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, вивчивши правомірність Харківського собору УПЦ, визначила, що він проведений з порушенням Статуту Української Православної Церкви, а тому його рішення не можуть бути визнаними»²⁵.

Ситуація змінилася після 1994 року, коли Президентом України став Л. Д. Кучма. Церква (УПЦ МП), що представляла інтереси іншої держави, була українською не за духом, а за назвою, раптово перетворилася на улюбленця влади. Чому так сталося? Якщо вдатися до наукового аналізу, то необхідно враховувати два моменти: наявність в українському владному ешелоні «старої» партійної номенклатури, неспроможної мислити по-новому, та об'єктивно наявну в будь-якому соціумі тенденцію викривлено інтерпретувати сутність демократії. Ці два моменти вдало синтезувалися на національному ґрунті й призвели до численних перекосів як у внутрішній, так і зовнішній політиці України.

²⁵ Цит. за: *Митрополит Філарет. Проблеми незалежності Церкви в умовах сучасної України // Церква і національне відродження. - К.: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. - С. 76.*

Церковне питання - лише їхня епізодична демонстрація, проте досить повчальна. Вона доводить, що в демократичних суспільствах, котрі сповідують цінності ринкової економіки, цілком можлива абсолютизація елементів останньої та перенесення їх на інші сфери суспільного життя. Подібне ні до чого, окрім кризових явищ, не призводить. Адже, як зазначає Дж. Сорос, «ринкові сили, якщо їм надати повну владу навіть тільки в економічних і фінансових питаннях, викликають хаос...»²⁶.

Саме за моделлю ринку облаштовувалася й конфесійна сфера в Україні після 1994 року. У своїх відносинах з релігійними організаціями влада керувалася виключно практичною доцільністю, можливістю отримати матеріальну вигоду. В результаті комерціалізації релігійно-церковного життя симпатії керівництва держави, зрозуміло, опинилися на боці УПЦ МП. Ця інституція найбільша за кількістю послідовників (відповідно її послуги незамінні під час проведення виборчих кампаній), має налагоджені стосунки з російськими нафтовими й газовими бізнес-елітами (тому її роль як посередника для встановлення ділових контактів з фінансовим капіталом РФ не можна не дооцінювати), користується авторитетом на міжнародній арені (чому б цим фактом не скористатися для зміцнення власного іміджу у світі). За вказаними позиціями ні УПЦ КП, ні УАПЦ, звичайно, не конкуренти УПЦ МП. Відтак й ставлення до них було відповідне. Вони залишилися на одинці зі своїми прагненнями розбудувати українську державність.

Підміна духу патріотизму корпоративною етикою у найвищому владному ешелоні України виявилася досить сприятливою для Української православної церкви Московського патріархату. Вона настільки політично та економічно зблизилася з правлячою верхівкою нашої держави і її найближчим оточенням, що не втрачала лояльного ставлення до себе української влади навіть тоді, коли відверто діяла всупереч національним інтересам. Виступивши, наприклад, проти історичного візиту (візит мав статус державного) до України понтифіка Івана Павла II у червні

²⁶ Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. - М.: Инфра-М, 1999. - С. XXIII.

2001 року, УПЦ МП й надалі користувалася підтримкою влади та отримувала всілякі привілеї. Дійшло до того, що ця церковна структура проголосила себе єдино істиною православною інституцією на українських теренах й почала домагатися закріплення такого статусу на законодавчому рівні. Зокрема у своєму листі до Голови Верховної Ради України стосовно чергового законопроекту про свободу совісті й релігійні об'єднання митрополит Володимир зазначив: «... Українська Православна Церква... підтримає майбутній законопроект лише за певних умов, а саме визнання державою особливої ролі канонічного Православ'я в історії України, в становленні та розвитку духовності і культури її народу...»²⁷.

За таких обставин зусилля щодо створення Помісної Української православної церкви перетворилися на фарс. Чергове звернення Президента України Л. Д. Кучми до патріарха Алексія II з приводу надання автокефалії УПЦ в єдності з Московським патріархатом, як і переговорний процес в Швейцарії за участю делегацій від УПЦ МП, УПЦ КП і УАПЦ стосовно об'єднання виглядали скоріше грою на публіку, ніж прагненням розв'язувати проблему по суті, оскільки була очевидною безперспективність цих акцій.

Впродовж років незалежності й не без допомоги української влади УПЦ МП дедалі очевидніше еволюціонувала у проросійському напрямі. Якщо у 1993 р. вона ще прихильно ставилася до об'єднаної ідеї православних в Україні, то, починаючи з кінця 90-х, почала принципово по-іншому оцінювати ситуацію: УПЦ КП й УАПЦ - розкольницькі структури, спілкування з ними можливе лише після покаяння і повернення в лоно канонічної церкви, себто до УПЦ МП.

У свою чергу надії на отримання УПЦ МП повної канонічної самостійності остаточно розтанули після того, як в офіційних документах РПЦ закарбувалося положення: «Юрисдикція Російської Православної Церкви поширюється на осіб православного

²⁷ Інформаційні матеріали стосовно проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (реєстр. №1281). - К.: Ін-т релігійної свободи, 2003. - С. 69.

віросповідання, які проживають на канонічній території Руської Православної Церкви: в Росії, Україні, Білорусії, Молдавії, Азербайджані, Казахстані...» З наведеної цитати однозначно випливає, що Московський патріархат фактично закріплює за собою право втручатися у внутрішні справи незалежних держав, а Українська православна церква автоматично перетворюється на маргінальне знаряддя РПЦ. Звісно, в такому стратегічному форматі надання автокефалії УПЦ з точки зору Москви позбавлене будь-якої логіки.

Понад те, на початку III-го тисячоліття Кремль проголосив курс на збирання «руських земель», розпорошених по усьому світові. У реалізації цієї нелегкої справи вагому роль відведено релігійному факторові. Російська православна церква покликана виступати духовним інтегратором. Між нею й органами влади налагоджена тісна та конструктивна співпраця, що впливає з лаконічного, але доволі змістовного судження экс-міністра закордонних справ Росії С. І. Іванова: «... збирання «руського світу» є спільною справою Російської держави та Руської Православної Церкви»²⁸. Причому зближення російської держави і РПЦ не декларативне, а цілком реальне. Церква всіляко піклується про зростання іміджу РФ на міжнародній арені, а Кремль у свою чергу допомагає Московській патріархії у вирішенні наболілих проблем.

Зі зростанням геополітичної значущості Російської православної церкви УПЦ МП стає не просто «п'ятою колоною» в Україні, а доволі серйозною загрозою національним інтересам нашої держави. Не викликає сумніву той факт, що керівництво Російської Федерації використовуватиме потенціал Московського патріархату на українській землі з метою втримати Київ в полі свого політичного, економічного, культурного впливу. Отже, чим потужнішими будуть позиції УПЦ МП в Україні, тим важче буде останній реалізовувати власну геостратегію. Йдеться про набуття членства в Євросоюзі; інтеграцію у євроатлан-

²⁸ *Выступление* Министра иностранных дел России И. С. Иванова на VIII Всемирном Русском Соборе, Сергиев Посад, 3 февраля 2004 года (отдельный оттиск): Сообщения Министерства иностранных дел Российской Федерации. - 2004. - 4 февр. - С. 6.

тичні безпекові структури; налагодження взаємовигідного торговельно-економічного, політичного, культурного співробітництва з США, країнами Близького Сходу; здійснення комплексної внутрішньосуспільної трансформації, забезпечення добробуту та гідного рівня життя громадян; подолання «розколотості» української нації тощо.

Чинна українська влада мусить усвідомити складність ситуації у православному середовищі країни, небезпечність міжправославних протистоянь для демократичного поступу суспільства, його консолідації. Як видається авторам, найліпший варіант упередити ризики і загрози поточного моменту, пов'язаних з ескалацією напруження у вітчизняному православ'ї, - це створити атмосферу правового, морально-психологічного, медійного сприяння й підтримки тих православних церков, котрі ідентифікують себе з державницькою ідеєю. У такий спосіб нинішнє керівництво України має довести, що воно є по-справжньому українським. На жаль, ані попередній Президент України, ані уряд, ані парламент нашої держави не продемонстрували належного конструктивізму у баченні механізмів вирішення цього питання.

НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН

Наскільки відомо, європейський культурний простір протягом останніх п'яти століть розвивається під гаслом секуляризації. Саме вона стала однією з ключових сил, які сформували сучасний образ Європи. Секуляризація утвердила той світський дух, що наскрізь пронизує світоглядні уподобання сучасної людини. Відтак ми, європейці, нині живемо в секулярному суспільстві, де превалюють цінності, виплекані добою Відродження. Це виявляється в тому, що значно зменшується апеляція громадян до Бога, масштаби звернень до релігійної інтерпретації в поясненні різних аспектів дійсності, участь релігійних інституцій у вирішенні життєвих проблем соціуму та особистості. Мова релігії, її поняття дедалі більше дистанціюються від повсякденного досвіду. Все менше залишається взаємного простору між життям сучасного

світу і церковною проповіддю. За словами П. Бергера, «... сучасна ситуація не сприяє правдивості авторитету релігії»²⁹.

Принаймні до епохи Просвітництва у всіх існуючих суспільствах релігія слугувала фундаментом формування світогляду, який визначав екзистенцію тієї чи іншої культури. Усі найважливіші сфери соціуму та його інститути більшою чи меншою мірою відзначалися релігійною легітимністю. На сьогодні вони виокремилися із обумовленого церквою порядку життя суспільства і його культури як єдиного цілого і набули статусу самостійних підсистем. Разом з тим і сама релігія перетворилася на одну із сфер життя соціуму. Тепер вона співіснує на рівні з мистецтвом, філософією, наукою, політикою, економікою тощо. Відповідно до диференціації та спеціалізації суспільства індивід набуває статусу вільного, автономного суб'єкта: він нічого не зобов'язаний приймати просто на віру, сліпо підпорядковуватися силі традиції. Перед ним відкривається можливість за власним бажанням обирати ту галузь знання, в якій наявна перспектива для реалізації його здібностей. Людина має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, обмежившись суто світською діяльністю. Вона спроможна заперечувати віру в Бога, вважати себе вільнодумцем чи атеїстом. Нині нікому не спаде на думку вбачати в теології ту «царицю наук», яка раніше владарювала над людським розумом та здійснювала роль верховного цензора у будь-якій царині пізнання.

Однак подібне зовсім не є свідченням загибелі сакрального в контексті сьогодення. Релігія продовжує існувати. Вона не ізольована абсолютно від інших сфер життєдіяльності суспільства, а інколи й навпаки - доволі активно заявляє про себе власним позиціонуванням щодо бачення шляхів розв'язання найрізноманітніших проблем як локального, так і глобального масштабу. Її зв'язки із соціумом залишаються багатогранними і далеко не ідентичні в різних країнах, навіть якщо вони належать, скажімо, до демократичного табору.

Це відбувається тому, що характер і специфіка даних зв'язків визначається низкою факторів. Оскільки конфесійний сег-

²⁹ Бергер П. Религиозный опыт и традиция // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. - М.: Аспект Пресс, 1996. - С. 356.

мент є невід'ємною інституалізованою складовою суспільства, то його функціональні можливості детермінуються передусім виробленою по відношенню до нього державною політикою. Відтак йдеться про певні різновиди державно-церковних відносин, які в свою чергу дають розуміння суспільно-релігійних процесів загалом.

У релігієзнавчій літературі немає єдиного погляду щодо тих моделей взаємин, котрі утверджуються між релігійними об'єднаннями та державними утвореннями. Фахівці-дослідники, керуючись власними уподобаннями, історичними ремінісценціями чи ще якимись критеріями наводять відмінні одна від одної типологізації державно-церковної взаємодії. Наприклад, відомий вітчизняний релігієзнавець В. Єленський, осмислюючи трансформації в конфесійному середовищі посткомуністичної Європи, виділяє три типи державно-церковних відносин: балканський, центрально-європейський, пострадянський³⁰. Інший, не менш відомий, український науковець О. Саган, розглядаючи дану проблему в контексті розвитку людської культури, виокремлює шість моделей стосунків між державою і церквою: теократію; цезаропапизм; законодавчу підтримку, що забезпечує привілейований стан певної Церкви в державі; відокремлення Церкви від держави; проміжний стан між моделлю державної Церкви і моделлю повного відокремлення Церкви від держави і держави від Церкви; відокремлення Церкви і держави³¹.

А от Ю. Кальниш в ході компаративістського аналізу акцентує увагу, з одного боку, на трьох основних концепціях взаємодії церкви і держави, характерних для доби Середньовіччя, - унітарній, «двох мечів», тринітарній, а з іншого - в рамках сучасної класифікації системи державно-церковних відносин окреслює такі її варіанти (у найзагальнішому вигляді, без

³⁰ Див.: *Єленський В.* Моделі релігійно-суспільного розвитку і державно-церковних відносин в процесі трансформацій посткомуністичних європейських країн // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. - К.: ВІП, 2001. - С. 36-39.

³¹ Див.: *Саган О.* Моделі державно-церковних взаємин в світовій історичній ретроспективі // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. - К.: ВІП, 2001. - С. 65-68.

внутрішньої диференціації): синкретичну модель; антагоністичну модель; симбіотичну модель³².

Людині, необізнаній з релігієзнавчим знанням, легко розгубитися в масиві подібного теоретизування. Тому доцільно (з урахуванням зазначеного вище) взяти за основу синтезований варіант типологізації моделей державно-церковних відносин, який би виглядав якомога адаптованішим - сутнісно і термінологічно - до перипетій суспільно-політичного та духовно-культурного розвитку сьогодення. В якості такого варіанта можна прийняти класифікацію, що репрезентує наведені нижче типи взаємин між державою і релігійними інституціями.

1. Законодавча підтримка певної церкви в державі. Йдеться про модель державної церкви, яка передбачає передусім державне фінансування діяльності окремих релігійних організацій та покладає на них виконання низки державницьких функцій (реєстрації новонароджених, смерті, шлюбу тощо). Доволі часто статут та нормативні акти, прийняті вищими органами подібних церковних структур, набувають сили офіційного закону. Статус державної церкви у різних варіантах притаманний певним конфесіям в Греції, Данії, Великобританії, Швеції, Саудівській Аравії, а всього зафіксований у конституціях понад 40 країн світу.

2. Система конкордату. Ця модель передбачає укладення відповідних угод між однією чи кількома релігійними інституціями, з одного боку, та державою - з іншого. Підписання конкордату має силу міжнародного права, а його умови не можуть бути змінені урядом країни в односторонньому порядку. Окрім того, конкордатна система надає суттєві привілеї визначеним церквам на різних напрямках їхньої діяльності. Зазначена модель державно-церковних відносин характерна зокрема для Італії, Чилі, Аргентини.

3. Відокремлення церкви від держави. Суть даного типу взаємин полягає в неможливості втручання церковних об'єднань у справи держави при одночасній можливості зворотної

³² Див.: *Кальниць Ю.* Державно-церковні відносини: історія розвитку і сучасна політична типологізація // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні: Наук. зб. - К.: ВІП, 2001. - С. 200-202.

перспективи. Модель відокремлення досить чітко викристалізувалася в таборі колишніх соціалістичних країн і зберігається в ряді регіонів посткомуністичного простору.

4. Відокремлення церкви і держави. За такого підходу державно-церковні відносини відзначаються максимальним станом взаємоневтручання двох інституцій у сфері повноважень одна одної, гарантією забезпечення широкої свободи релігії, формуванням атмосфери толерантності й віротерпимості, відсутністю спеціального державного органу, який би здійснював контроль над діяльністю конфесійних утворень. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де релігійна свобода виступає однією з найвищих демократичних цінностей.

Яка ж модель стосунків між державою та церквою реалізується в Україні? Вітчизняне законодавство, що регламентує процеси у сфері свободи совісті і релігійних організацій, за своїм гуманістичним пафосом та наявністю обмежувальних санкцій, мабуть, не має жодного аналогу на європейському континенті. Декларуючи принцип жорсткого відокремлення церкви від держави, воно проголошує автономність обох інституцій, рівність між собою всіх без винятку конфесій, надає їм широкі можливості для реалізації власних інтересів, не закріплює за жодною з них будь-яких привілеїв. У Конституції України зазначено: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність... Церква і релігійні організації відокремлені від держави... Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова»³³.

Отож, в Україні юридично санкціонований третій (за щойно наведеною типологізацією) тип державно-церковних відносин, але в практичній площині зустрічається чимало притаманного четвертому різновидові. Тому стосовно нашої держави можна говорити, що в ній має місце перехід від моделі «відокремлення церкви від держави» до моделі «відокремлення церкви і держави».

³³ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. - К.: Просвіта, 1996. - С.14.

Подібна еволюція як така в цілому узгоджується з демократичними цінностями українського суспільства. Однак вона не зовсім гармонізується з українською культурно-історичною традицією. Остання формувалася під визначальним впливом принаймні двох потужних релігійних потоків - православного та греко-католицького. Але ні Конституція України, ні Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не відображають їхніх заслуг і внеску у справу визвольних змагань Українського народу, національного державотворення. Чомусь наші державники, коли справа доходить до конкретних практичних кроків, «заплющують очі» на ті сторінки національної історії, на котрих з усією очевидністю віддзеркалена провідна роль релігійно-церковного чинника у формуванні життєвого ландшафту держави.

Пригадаємо, до кінця X ст. Київська Русь (включала територію сучасної України) навіть географічно не належала до європейських держав. На той час Європа уявлялась як геополітичний простір, синтезований християнською духовною традицією. Усе, що знаходилося на схід від цього просторового континууму, асоціювалося з язичницьким, варварським світом. Складовою останнього була і Русь-Україна. Щоб піднятися до рівня цивілізованих країн, виявилось замало підтримувати з ними політичні, економічно-торговельні, військові контакти. Необхідною умовою зближення із західними державами слугувало доведення їм Руссю своєї духовної співподібності. Зробити це найліпше було шляхом прийняття віри, котра б внутрішньо збагатила індивіда, поставила б його над диктатом родоплеменного суспільства. І такий крок відбувся. Його здійснив великий князь київський Володимир Святославович. У давньоруському літопису - «Повісті врем'яних літ» - міститься ціла розповідь про вибір правителем Київської Русі гідної русичів релігії. Володимирові пропонували іудаїзм, іслам, християнство. Князь після тривалих роздумів все-таки віддав перевагу християнській вірі, тим самим визначивши вектор зовнішньополітичних уподобань давньої України. У 988 році розпочалося хрещення Києворуської держави, яке не просто підняло її престиж на міждержавному рівні, а й перетворило на повноцінну європейську країну. Отож, саме релігійний чинник понад тисячу років тому став засадничим в євроінтеграційних процесах Руси-України.

Християнізація вітчизняної культури започаткувала власне історію української духовності. «Візантійська, давньоболгарська, а через них і антична духовна спадщина, - пише В. Горський, - завдяки введенню християнства приходять на Русь і включаються в той духовний ґрунт, на якому зростає українська культура»³⁴. Більше того, візантійська християнська традиція (а саме вона утвердилася на землях українців за княжої доби) обумовила інтенсивний діалог, який проводився за участю представників різних конфесій впродовж усієї історії Руської держави: «Ні в XI ст., ні пізніше не припиняється активна взаємодія в політичній і духовній сфері з католицьким Заходом. Здійснюється активний обмін послами з папою римським. Католицька Європа входить неодмінно до орбіти міжнародних династичних зв'язків киеворуських князів: при Ярославі - Франція, при Всеволоді - Англія, при Мстиславі - Швеція, Норвегія, Данія і т. д.»³⁵.

Після укладення Берестейської унії наприкінці XVI ст. з'явилася греко-католицька церква. Її доля нерозривно пов'язана з Західною Україною. Подібно до того, як православ'я від часів князя Володимира виступало генератором державотворчого процесу у Київській Русі, а потім справляло креативний вплив на суспільно-політичний, економічний, культурний розвій значної частини України, греко-католицизм виконував аналогічну місію на західноукраїнських землях впродовж кількох наступних століть після своєї появи.

Чому ж нині значущість і православ'я, і греко-католицизму не враховується належним чином при виробленні державної політики щодо релігії і церкви? Після поглинання в 1686 р. Московською патріархією Київської митрополії релігійно-церковна сфера українського суспільства зазнала серйозної модифікації - і не в кращу сторону. Було покладено край світоглядному плюралізму, віротерпимості й толерантності, притаманних національному православ'ю; також була ліквідована демократична організація, якої

³⁴ Горський В. С. Релігійна культура Київської Русі в контексті історії української духовності // Церква і національне відродження. - К.: Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. - С. 326.

³⁵ Там само. - С. 327.

притримувалась Українська православна церква. Остання перетворилася у складі РПЦ на частину державного апарату, ідеологічний підмурок самодержавства. Потім була радянська доба. Впродовж 70-ти років офіційна політика держави щодо конфесійного сегмента базувалася на засадах неприйняття усього релігійного. Атеїстична пропаганда тих часів досягла апогею, звівши сутність релігії до ілюзорного, хибного світогляду, спрямованого на затьмарення свідомості народу. Релігійні інституції фактично були поставлені поза суспільством. Деякі з них просто знищили. Ліквідації у повоєнні роки зазнала й греко-католицька церква, яку обвинуватили у співробітництві з нацистами.

Наслідки «войовничого» атеїзму не минули безслідно. Ви-являючись насамперед на рівні стереотипів масової свідомості, вони продукували феномен, який можна назвати «ліберальним нігілізмом». Сьогодні ми є свідками дещо парадоксальної ситуації. Незважаючи на те, що період незалежності України названо періодом національно-релігійного ренесансу, здебільшого очевидним є індиферентне, а подекуди й відверто негативне ставлення до царини релігійно-церковного життя як з боку громадян, так і владних структур. Попри свободу совісті й віросповідання, гарантії рівності людей перед законом незалежно від їх конфесійної належності, бурхливий розвиток мережі релігійних інституцій, активізацію участі останніх у громадських акціях відчувається відсутність розуміння внутрішньої логіки цих процесів. Отримати чітку відповідь на питання: яка роль конфесійного чинника у розбудові держави? яким чином має структуруватись українське суспільство за конфесійною ознакою? що таке Національна Церква? чи потрібна Україні власна Помісна православна інституція? як залагодити міжконфесійні протистояння? - на рівні урядових кіл, парламентських фракцій, політичних партій тощо нині неможливо.

Державна політика щодо релігії і церкви в Україні є не органічно-діалектичною, а формально-ситуативною. Органи влади або демонструють своє «непересічне» ставлення до релігійних організацій шляхом показової участі власних представників у різноманітних духовно-світських форумах, публічних нагород церковних ієрархів за «видатні заслуги перед суспільством»,

або ж у певні історичні моменти (як-то у переддень парламентських чи президентських виборів) намагаються умилювати конфесійні об'єднання численними поступками в обмін на їх підтримку. «Політики, - зазначається у колективній монографії НІСД, - намагаються заручитися підтримкою релігійних організацій, оскільки віруючі останніх - це солідний потенційний електорат, а церковні інституції в обмін на голоси своїх прихожан вимагають від партійних лідерів (у разі успіху) гарантій по забезпеченню власних інтересів і потреб»³⁶. Далі по-верхової взаємодії двох суб'єктів суспільного життя справа не просувається (цього просування і не може бути, коли впродовж останніх трьох років спроби упорядкувати правові механізми взаємин між релігійними інституціями та державою фактично залишаються нульовими). Владні структури задовольняють власні інтереси за рахунок конфесій і навпаки. Тобто зближення доволі обмежене і плинне.

Таким чином, в Україні державно-церковні відносини поки що позбавлені стратегічної глибини. У результаті запрагматизованості переважної частини національної еліти у її середовищі не існує усвідомлення того факту, що «від духовності нації залежить її подальше процвітання»³⁷. Релігійний чинник як один із важелів духовного самоствердження народу елементарно відсувається на задній план, а тому його функціональний потенціал не враховується при розробці різних стратегій державного розвитку. Вітчизняні фахівці-релігієзнавці мають рацію, коли стверджують: «Релігійні об'єднання України сьогодні по суті існують значною мірою заради самих себе, задля задоволення своїх духовних потреб, не торкаючись нагальних проблем суспільного життя. А це не допомагає ані зміцненню стабільності в суспільстві, ані проведенню необхідних змін і зрештою шкодить самим релігійним інституціям»³⁸.

У той же час більшість західно-і східноєвропейських країн є значно принциповішими в оцінці зв'язку свого минулого із

³⁶ *Стратегії* розвитку України: теорія і практика. - К.: НІСД, 2002. - С. 160.

³⁷ *Набридли експерименти* // День. - 2004. - № 188 (1926). - 19 жовтня. - С. 4.

³⁸ *Стратегії* розвитку України: теорія і практика. - К.: НІСД, 2002. - С. 173.

сьогоденням. Одні з них (Греція, Великобританія, Грузія, Болгарія, Румунія, Сербія) встановлюють особливі привілеї для історичної церкви, відводять вагому роль державі у регулюванні проблем, пов'язаних з функціонуванням релігійних громад; інші (Угорщина, Хорватія, Словенія) укладають спеціальні угоди із впливовими релігійними об'єднаннями або визначають перелік виділених суспільством конфесій як пріоритетні (Литва, Чехія, Латвія)³⁹. У будь-якому разі існує обмеження стосовно діяльності тих віросповідань, котрі є маловідомими, чия догматична доктрина викликає підозру або які просто не зуміли засвідчити свою прихильність національним інтересам держави. Тобто у європейських країнах поняття «рівності» не застосовується до діючих конфесій у буквальному значенні цього слова. Наведемо декілька прикладів.

Угорська система взаємодії держави і церкви має декілька основних рис. Гарантується свобода совісті й віросповідання. Релігійна практика не обмежується ніякими інституційними структурами. Релігійні організації автономні у своїй діяльності, що закріплено юридично. Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині - ідеологічний нейтралітет держави, котрий, тим не менше, не означає, що держава абсолютно однаково ставиться до наявних у країні релігійних течій. Суспільна роль останніх, котра викристалізувалась історично, береться обов'язково до уваги. Тому держава усвідомлює свою відповідальність перед церквами, деномінаціями, історична доля яких нерозривно пов'язана з Угорщиною, та всіляко їм сприяє. Так, у сфері реституції майна прийнято декілька правових актів, зокрема закон «Про колишню церковну власність». Окрім того, у 1994 р. уряд підписав міжнародний договір з Ватиканом про запровадження інституту військових священиків. Подібні угоди також укладено з трьома іншими «історичними» релігійними об'єднаннями - Реформаторською, Лютеранською церквами і Союзом іудейських конгрегацій. У 1997 р. аналогічну угоду

³⁹ Див.: Єленський В. Релігійні інституції в законодавчому полі посткомуністичної Європи // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст). - К., 2000. - С. 26-27.

підписала євангелічна конгрегація «Церква віри». Загалом в Угорщині спостерігається гармонізація державно-церковних відносин з урахуванням соціальної й історичної ролі окремих релігійних традицій та відповідних інституцій.

Схожа ситуація і в Болгарії. Конституція країни проголошує православ'я традиційною релігією у Республіці Болгарія⁴⁰. А у законі про віросповідання наголошується на тому, що Народні Збори, підтверджуючи право кожної особи на свободу совісті, релігійних переконань, рівність усіх віруючих перед законом, підкреслюють особливу роль Болгарської православної церкви в історії Болгарії, у формуванні і розвитку її культури та духовності болгарського народу.

Демократичний дух, притаманний німецькій моделі державно-церковних відносин, і той не припускає «зрівнялівки». Дослідники вказують, що ця модель ґрунтується на трьох основних принципах - нейтральності, толерантності й рівності - та посідає проміжне місце між моделлю державної церкви й моделлю повного відокремлення церкви від держави.

Нейтральність передбачає те, що держава не втручається у внутрішні справи релігійних організацій, не підтримує й не утискує жодну з них, а також не ідентифікує себе із будь-якою наявною конфесією. Толерантність вказує насамперед на повагу держави до релігійних уподобань своїх громадян. Рівність фіксує передусім правовий аспект: стосовно діючих церков застосовуються однакові законодавчі норми. Однак Конституційним судом Німеччини встановлено, що за певних обставин (йдеться про суспільний вплив та кількість послідовників) держава може проводити різницю у своєму ставленні до конфесій.

У Німеччині правове положення усіх релігійних організацій неоднакове. Фактично «існує два різних юридичних статуси для церков і релігій. Найбільші з них, а також ряд менш чисельних - всього близько 15 - мають спеціальний статус. Ці релігійні організації повинні бути справді релігійними, а не комерційними асоціаціями; мати достатньо визначену і відмінну

⁴⁰ Див.: Конституція Республіки Болгарії. - // http://www.religiovedenie.ru/gosudarstvo/zarubezh/text_con.htm

від інших релігійних громад доктрину; кількість членів, грошові доходи організації і структура повинні бути цілком достатніми для функціонування в рамках державних законів. На практиці землі Німеччини встановлюють ценз у межах 1 % загальної кількості населення землі, і така кількість членів дозволяє церкві претендувати на особливий статус»⁴¹.

Україна ж обрала не європейський, а американський варіант облаштування конфесійного простору. Це сталося не стільки через об'єктивний збіг обставин, скільки внаслідок романтичної ейфорії, яка охопила українське суспільство відразу після розпаду СРСР. США, демонструючи своє прихильне ставлення до нашої держави та підтримуючи реформаторський курс її Уряду, одночасно перетворилися для України на взірць свободи і демократії не лише у політичному, а й духовному сенсі. Прагнення американізувати українську дійсність призвели до швидкого наповнення релігійного середовища України неокультами американського походження. Характерна для Заходу ієрархізація конфесійної карти була відкинута української владою. Натомість американський досвід критично не переосмислювався, що виявилось суттєвою методологічною помилкою.

На відміну від Європи (суттєвою складовою якої є Україна), США ніколи не стикалися з фактом домінування якоїсь однієї чи кількох релігійних традицій. Процес релігіотворення (власне як і державотворення) по той бік океану відбувався на зовсім інших засадах, ніж у Старому світі. На Північноамериканський континент перебиралися передусім представники конфесій, котрі зазнавали переслідувань і гонінь у Європі. Саме вони брали безпосередню участь в творенні американської нації, яка, таким чином, відразу зароджувалась як нація поліконфесійна. «... американці в цілому, - підкреслює О. Геніс, - позбавлені конфесійної обмеженості. За цим також стоїть історія. Новий Світ, на відміну від Старого, ніколи не знав ні релігійних війн, ні державної релігії. Америка, країна тисячі вірувань, завжди бу-

⁴¹ Робберс Г. Государство и церковь в Федеративной Республике Германия // Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США: Сб. науч. тр. - К., 1996. - С. 111.

ла плідною нивою для релігійної творчості. Для американця... природно переходити з однієї церкви в іншу. Не сімейна чи етнічна традиція, а вільний пошук визначає його духовне життя. На різних етапах, вважають американці, людині може знадобитися різна форма релігії. Життя - це духовний експеримент, головне в якому не догмати, а віра»⁴². Можливо тому, в жодній країні світу немає політичних лідерів, котрі б так часто змінювали свою конфесійну приналежність, як це трапляється у США. Наприклад, Дж. Буш народився у єпископальній сім'ї, виховувався у пресвітеріанській церкві, а нині підтримує зв'язки з методистами. Те ж саме стосується і його колишнього опонента від демократичної партії. Батько Кларка був євреєм, хлопчиком відвідував методистську церкву, у юнацькі роки став баптистом, потім перейшов у католицизм і знову повернувся в лоно методистської віри. Така релігійна барвистість пояснюється просто: американці вважають будь-які конфесійні відмінності тимчасовими. Адже Бог для усіх людей один. На цій підставі у Сполучених Штатах Америки зустріти догматизм у політиці порядком легше, ніж у царині релігійній. Звідціль і визнання рівності всіх віросповідних напрямів не лише перед законом, а й перед історією та проголошення права на свободу совісті найвищою людською цінністю.

Однак подібну специфіку в Україні не врахували. Не дивно, що пряма екстраполяція американського досвіду на національні терени не дала бажаного ефекту. Наділення релігійних інституцій широкими правами вилилось у підміну принципу свободи свавіллям конфесій, ознаки якого прослідковуються в політизації релігійного середовища, а також його комерціалізації, порушеннях чинного законодавства з боку церков і релігійних організацій, наростанні їхніх претензій до держави, неформальній підтримці тими чи іншими віросповідними напрямами місцевих органів влади за відповідні дивіденди політичного чи матеріального характеру тощо.

Таким чином, сьогодні чітко зрозуміло одне. Чинна система взаємовідносин між державою та релігійними інституціями в

⁴² Поверх барьеров. Бог и политика. - // <http://www.svoboda.org/programs/OTB/2004/OBT.012404.asp>

Україні неефективна. Її необхідно змінювати. При цьому керуватися потрібно генетичною спорідненістю Української держави з Європою, а не бажанням «вислужитися» перед заокеанським стратегічним партнером. Не будемо забувати, що ми маємо намір крокувати не куди-небудь, а саме в співдружність європейських народів. То й діяти маємо по-європейськи. Найбільш оптимально для України в якості моделі державно-церковних відносин підходить система конкордату.

Розпочинати трансформації доречно зі створення (не декларативного, а реального) Помісної Української православної церкви. До того ж ситуація сприятлива. Нині в Україні є патріотично налаштована влада, котра розуміє роль національної церкви у розбудові держави. В результаті політичного ангажування у виборчу кампанію 2004 р. підірвано авторитет УПЦ МП. А головне - ця церковна інституція виявилася позбавленою так необхідної їй підтримки з боку владних кіл. Режим Л. Кучми поступився місцем демократичним силам, у яких принципово інше бачення державної політики у релігійній сфері.

Також в Україні є зріле підґрунтя для Помісної церкви. Ним виступає УПЦ КП, котра впродовж усієї доби незалежності обстоювала національні, державницькі інтереси. Не виключається й консолідація навколо цієї церкви осередків УАПЦ. І, нарешті, останнє. Константинопольська патріархія готова сприяти процесу фундації Помісної православної церкви в Україні. Під час зустрічі офіційної делегації Константинопольського патріархату з Президентом України В. Ющенком 24 березня 2005 р. її глава архієпископ Скопельський Всеволод зробив однозначну заяву: «Матір-Церква, Константинопольський Патріархат, вважає, що її дочка - Московський Патріархат - має ту канонічну територію, яка існувала в цій Церкві до 1686 року. Підпорядкування Київської Митрополії під Московську Церкву було здійснено Патріархом Діонісієм без згоди і затвердження Святого і Священного Синоду Великої Церкви Христової»⁴³. Іншими словами, питання

⁴³ *Вселенська* Патріархія не визнає факту підпорядкування Київської митрополії Московському Патріархату у 1686 році. - // <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;4949/>

Помісності Української православної церкви за усіма канонами повинен вирішувати Константинополь, а не Москва, котра закріпила за собою подібне право в результаті тривалих політичних інсинуацій.

Наступним кроком в загальному річизні змін має стати окреслення реєстру конфесій, найбільш значущих для України у суспільно-історичному розрізі, як це заведено у низці європейських країн. (Колишня республіка СРСР, а нині член ЄС - Литва - показовий приклад. У Законі Литовської Республіки «Про релігійні громади та співтовариства» прямо вказується на дев'ять визнаних державою віросповідань, котрі є частиною історичного, духовного і соціального спадку Литви. До них відносяться католики латинського обряду, католики грецького обряду, євангелісти-лютерани, євангелісти-реформатори, ортодокси (православні), старообрядці, іудеї, мусульмани-суніти і караїми. Інші ж релігійні об'єднання можуть бути визнані державою за умови вагомої підтримки в суспільстві та несуперечливості їхніх вчень і практик законодавству та моральності. Причому таке визнання здійснюється сеймом республіки не раніше, ніж через 25 років з моменту першої реєстрації у Литві.)⁴⁴. Після процедури визначення впливових церков і деномінацій між ними та державою укладаються угоди з переліком обопільних зобов'язань, спрямовані передусім на упередження необгрунтованих претензій з боку окремих релігійних структур, зокрема індиферентних до української державності. Система конкордату дозволила б максимально об'єктивно з'ясувати, наскільки наміри УПЦ МП щодо надбання бажаного статусу домінуючої інституції адекватні її вкладові у розбудову української державності.

Є сенс надати церквам в Україні статус юридичної особи. Це необхідно задля того, щоб упорядкувати діяльність конфесійних об'єднань у правовому полі, значно підвищити їхню відповідальність за скоєні дії та вчинки. Ситуація, коли статусом юридичної особи наділяються конкретні громади, управління, місії, братства, провокує релігійні організації в цілому до

⁴⁴ Див.: Закон Литовской Республики «О религиозных общинах и сообществах» // http://www.religiovedenie.ru/gosudarstvo/zarubezh/text_zak.htm

порушення чинного законодавства, оскільки покарати їх не видається можливим через відсутність адекватного механізму.

І, нарешті, останнє. Трансформація моделі державно-церковної взаємодії неможлива без прийняття нового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Чинний документ уже застарів. Він приймався за специфічної соціально-політичної ситуації у квітні 1991 р. і багато в чому є декларативним актом, а не правовим документом, розрахованим на реальне застосування. Гармонізація державно-церковних і міжконфесійних відносин вимагає невідкладного визначення юридичних механізмів вирішення численних питань, які повсякчасно виникають на релігійному ґрунті й практично випадають з правового простору.

І все-таки, яким би енергійним не було бажання української влади витворити модель державно-церковних відносин, спрямовану на захист національних інтересів, варто усвідомлювати складність подібного завдання. Перешкоджати будуть і США, не зацікавлені в обмеженні діяльності на українських теренах власних духовних течій, і Росія, яка сподівається за допомогою закордонних філій РПЦ (у даному разі УПЦ МП) зміцнити своє положення у пострадянському регіоні.